

**Universiteit
Leiden**

The Netherlands

**Reactie op de referenten van het
preadvies Het opstandige slachtoffer.
Genoegdoening in strafrecht en burgerlijk
recht**

Cleiren, C.P.M.

Citation

Cleiren, C. P. M. (2004). Reactie op de referenten van het preadvies Het opstandige slachtoffer. Genoegdoening in strafrecht en burgerlijk recht. In *Handelingen Nederlandse Juristen-Vereniging* (pp. 48-56). Deventer: Kluwer-Nederlandse Juristen-Vereniging. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3116>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3116>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

vloed is op het eindoordeel van de rechter. Als die invloed niet zichtbaar is, dan zal het slachtoffer teleurgesteld zijn. Wanneer in het eindoordeel van de rechter de stem van het slachtoffer wel doorklinkt, denk ik aan degenen die ervoor kiezen in stilte te lijden en hun gevoelens niet in de zittingszaal te uiten. Worden deze mensen, vaak echte slachtoffers in de woorden van Zijderveld, dan niet achtergesteld?

Voor het antwoord op vraag 2b zal daarom de invulling die wordt gegeven aan het begrip genoegdoening van belang zijn. In de beperkte betekenis van Cleiren of in de samenhang met bijvoorbeeld het spreekrecht, neig ik naar een ontkennend antwoord. Komt genoegdoening erop neer dat het slachtoffer met respect dient te worden benaderd en dat er plaats moet zijn voor erkenning van het leed, dan zou het antwoord 'ja' kunnen zijn.

Reactie van prof. mr. C.P.M. Cleiren, preadviseur

Allereerst zou ik mijn dank willen uitspreken aan de Vereniging voor de uitnodiging én de uitdaging die zij ons als preadviseurs met de keuze van het thema meegaf. Daarnaast wil ik graag een woord van waardering uitspreken aan de referenten en opponenten. De fundamentele wijze waarop zij hun rol hebben opgevat biedt mij de gelegenheid om mijn keuzes, analyse en daaruit voortvloeiende consequenties voor u nader toe te lichten en te motiveren. De vragen die door de sprekers zijn opgeworpen zijn deels zeer fundamenteel en gericht op de gekozen begrippen en werkwijze. Daarnaast richten zij zich op de gevolgen die aan de conclusies kunnen of moeten worden verbonden voor de toekomst van het strafrecht en de plaats van genoegdoening daarin.

In mijn reactie zal ik de punten zoals die zijn opgeworpen en aangesneden zo veel als mogelijk thematisch behandelen en daarbij op passende plaatsen verwijzen naar de sprekers. De meest fundamentele bezwaren worden aan de orde gesteld door collega Groenhuijsen. Ik zal zijn belangrijkste bezwaren dan ook als uitgangspunt nemen om de door mij gekozen beperkingen, uitgangspunten en methodiek toe te lichten. Vervolgens zal ik over gaan tot een bespreking van de overige punten.

Een eerste bezwaar dat Groenhuijsen opwerpt ligt in de beperking van het preadvies tot de beperkte notie van genoegdoening. Een tweede fundamenteel bezwaren dat door hem naar aanleiding van mijn aanpak wordt opgeworpen, ligt ook besloten in het betoog van Franken en

betreft de kwestie of het slachtoffer eigenlijk wel ontevreden is en behoefte heeft aan de door mij besproken genoegdoening. Een derde essentieel punt in Groenhuijsens betoog betreft het uitgangspunt van de analyse. Zijn bezwaar is dat ik in mijn analyse niet ben vertrokken vanuit mensen, rechtsgenoten van vlees en bloed, maar vanuit begrippen en een juridisch stelsel. Het fundamentele karakter van deze drie bezwaren noopt tot een zorgvuldige reactie en toelichting.

1. De beperking tot 'genoegdoening' in de intersubjectieve morele betekenis

Laat ik beginnen met een toelichting op de door mij gekozen beperking, een beperking waarvan de legitimiteit en de bruikbaarheid met name door collega Groenhuijsen stevig ter discussie wordt gesteld. Hij is teleurgesteld. *'Vanuit de door de preadviseur gekozen interpretatie van de opdracht van het bestuur van de NJV is waarschijnlijk nauwelijks méér of anders te verwachten dan het preadvies biedt. Maar is die interpretatie wel de juiste of de meest aansprekende?'*

Welnu, in de inleiding op het preadvies geef ik reeds aan dat ik geen poging doe om een alomvattend beeld te schetsen van de wijze waarop het strafrecht met slachtoffers kan of dient om te gaan. Ik heb het onderzoek niet gericht op de algemene notie van 'recht doen aan slachtoffers', maar op een bepaalde vorm daarvan: genoegdoening. Deze keuze noopte onvermijdelijk tot een zorgvuldige uitwerking van wat onder genoegdoening zou moeten worden begrepen. Deze benadering koos ik niet omdat de in de algemene notie van 'recht doen' besloten posities, keuzen en concepten geen aandacht verdienen. Integendeel. Ik geef een tweeledige motivering. Allereerst is de beperking aangebracht in verband met de motivering van het thema dat de preadviseurs meekregen. Daarnaast is deze benadering georiënteerd op de kennis van de rijkdom aan actuele studies, uitspraken en opvattingen over 'recht doen aan slachtoffers' en de daarbinnen ontwikkelde concepten, alsmede van de vele inmiddels tot stand gebrachte verbeteringen in ons stelsel. Blijkbaar vraagt het gekozen perspectief echter om meer toelichting.

De traditie van preadviezen van deze vereniging brengt mee dat door de preadviseurs op het betreffende thema een overzicht en analyse wordt geboden van de huidige stand van zaken binnen het betreffende vakgebied, om vervolgens de stap te maken naar een kritische beschouwing daarvan en aanbevelingen voor met name de wetgever. Respect voor die traditie en de waarde daarvan leidden mij niet naar een breuk met die traditie, maar brachten mij wél op de vraag of een overzicht en analyse van de huidige stand van zaken over 'recht doen aan slachtoffers' in de brede betekenis en een kritische evaluatie daar-

van iets zou kunnen toevoegen aan de rijkdom aan bestaand materiaal. Juist op grond van de kennis van uw geschriften collega Groenhuijsen – en mede op grond van hun breedheid en diepgang waar het gaat over ‘recht doen’ aan slachtoffers en de resultaten die mede dank zij uw onderzoek tot stand zijn gekomen – heb ik gekozen om niet in herhaling te vallen of opnieuw een wiel uit te vinden. Die keuze impliceert erkenning van het belang van uw perspectief en waardering voor de inmiddels tot stand gebrachte stand van zaken. Ik heb mijn preadvies in vervolg op die keuze uitdrukkelijk toegespitst op de notie genoegdoening en de vraag of en zo ja hoe de daarin besloten aspecten tot hun recht komen of zouden kunnen komen in ons juridisch strafrechtelijk stelsel. In antwoord op collega Groenhuijsen kan ik dan ook bevestigen dat het ‘meer of anders’ waarnaar ik dientengevolge op zoek ben en waaraan ik refereer dus inderdaad duidt op ‘meer of anders’ dan ‘recht doen’ in de zin van gesublimeerde genoegdoening in de vorm van bijvoorbeeld schadevergoeding, compensatie en een ‘rol’ als deelnemer binnen het strafrechtelijk stelsel. De onderzochte – beperkte – notie van genoegdoening raakt aan de morele ‘schade’ die is veroorzaakt door het onrecht en aan de intersubjectieve morele verplichtingen die daaruit voortvloeien.

Waar Groenhuijsen suggereert dat mijn uitgangspunt het slachtoffer van vlees en bloed veronachtzaamt, en Loth bijvoorbeeld stelt dat in de uitwerking van mijn (volgens hem wel terechte) uitgangspunt meer aandacht voor de gevoelens van onrecht en krenking van slachtoffers passend en geboden is, kan mijn antwoord kort zijn. Juist mijn betrokkenheid bij en de ervaring met slachtoffers ‘van vlees en bloed’ (waaronder vele oorlogsslachtoffers), vormen mijn motivatie voor wetenschappelijke aandacht voor het intersubjectieve morele aspect van het slachtofferschap dat op ‘meer of anders’ duidt dan ‘recht doen’ in de brede betekenis, die – in ieder geval in belangrijke mate – bestaat in vormen van gesublimeerde genoegdoening. De beperking van het thema tot de beperkte notie van genoegdoening biedt juist kansen. Zij brengt namelijk mee dat aan de verstoorde verhouding tussen dader en slachtoffer – mensen van vlees en bloed – een essentiële rol wordt toegekend, zowel in de analyse als bij het zoeken naar verbeteringen voor de toekomst.

Een en ander doet overigens niet af aan het belang van morele genoegdoening aan de samenleving, een aspect dat bij de bestudering van de notie van genoegdoening niet mag worden veronachtzaamd. Loth wijst er mijns inziens terecht op dat dit aspect, naast de gegeven theoretische onderbouwing, in de toekomst nog veel interpretatieve en argumentatieve arbeid van de rechter vereist.

2. Is het slachtoffer eigenlijk wel ontevreden?

Het tweede fundamenteel bezwaar dat door Groenhuijsen naar aanleiding van mijn aanpak wordt opgeworpen, ligt ook besloten in het betoog van Franken en betreft de kwestie of het slachtoffer eigenlijk wel ontevreden is en behoefte heeft aan de door mij besproken genoegdoening. Zo overweegt Groenhuijsen '(...) En in het verlengde daarvan kan zeker worden betwijfeld of het preadvies wel op het juiste uitgangspunt berust. Anders dan bijvoorbeeld Zijderveld (p. 32) lijkt Cleiren aan te nemen dat het slachtoffer inderdaad in opstand is. Zij meldt op ten minste vijf plaatsen in het preadvies (p. 44, 55, 63, 72 en 91) dat het slachtoffer ontevreden is met het geldende strafrechtelijk systeem en dat *daá*rom de vraag rijst of het 'meer of anders' moet. Maar is dat wel zo? Ik geloof er eerlijk gezegd niets van – in ieder geval niet als dit als een empirisch vastgesteld feit zou moeten worden opgevat. De tevredenheidsmetingen onder slachtoffers wijzen bijvoorbeeld duidelijk in een andere richting.'

Is er wel behoefte aan genoegdoening in de door mij bedoelde betekenis van een intersubjectieve, morele tegemoetkoming? En is er wel behoefte aan een strafrechtelijk wetenschappelijk betoog daarover?

Wat mij betreft zijn er voldoende indicaties om – ook zonder verwijzing naar specifiek en toegespitst empirisch onderzoek op het terrein van genoegdoening in de intersubjectieve morele betekenis – deze twee vragen positief te beantwoorden. Allereerst geven de ontwikkelingen rondom herstelrecht, dading, mediation en verzoening een indicatie dat met de bereikte stand van zaken in het strafrecht niet alle behoeften van het slachtoffer de wereld uit zijn. Het overzicht dat referent Peters ons bood over zijn ervaringen met herstelbemiddeling is daarvoor instructief. Maar ook het publieke discours over onvrede van slachtoffers vraagt om een theoretische en begripsmatige benadering. De wijze waarop met gevoelens en ervaringen van 'slachtofferschap' wordt omgegaan in het parlement, de politiek in den brede en in de pers suggereert vaak dat het strafrecht veel kan betekenen voor genoegdoening aan slachtoffers. Beeldvorming over onvrede van slachtoffers, of die nu op feitelijke gegevens berust of niet, en of die naar voren komt in de rechtszaal, de media of in het parlement, is een gegeven waartoe de strafrechtswetenschapper zich zal moeten verhouden. De taak van de strafrechtswetenschap brengt mijns inziens namelijk mee dat we, of we het nu mooi vinden of niet, moeten laten zien dat de mogelijkheden van het strafrecht beperkt zijn en zullen blijven. Onzuivere beeldvorming en verwachtingwekkende suggesties bevorderen immers eerder de frustratie van slachtoffers, dan dat zij bijdragen aan verwerking of verzachting.

Een wetenschappelijke bestudering van genoegdoening op basis van zorgvuldige begripsanalyse en normatieve oordeelsvorming is dan ook op zijn plaats.

3. Waar is de mens van vlees en bloed?

Het derde bezwaar van Groenhuijsen ligt in de vruchtbaarheid van mijn uitgangspunt. Zijn betoog mondt uit in de conclusie dat de theorie in het preadvies praktisch belang ontbeert.

Hij overweegt *'Collega Cleiren gaat uit van begrippen en de juridische betekenis daarvan. Een alternatief uitgangspunt had kunnen zijn om te vertrekken vanuit mensen, rechtsgenoten van vlees en bloed (of een verzameling daarvan, zoals de samenleving) en te bezien hoe het rechtssysteem hun wensen en behoeften het beste zou kunnen accommoderen. Het gaat uiteindelijk om de optimale verhouding tussen (a) zorgvuldige begripsanalyse, (b) normatieve oordeelsvorming en (c) empirische wetenschap. Het lijkt mij evident dat deze domeinen alle drie van belang zijn voor een theoretisch verantwoorde en zowel wetenschappelijk als maatschappelijk zinvolle beschouwing over de plaats van genoegdoening in het strafrecht.'*

Groenhuijsen argumenteert vervolgens dat het preadvies methodologisch niet evenwichtig is omdat de empirische component ontbreekt en sterker nog, omdat ik de empirische component en liever nog alle *'empirisch vastgestelde werkelijke behoeften van slachtoffers'* niet als uitgangspunt heb genomen.

Hier kan ik de referent niet meer volgen en wel om twee redenen. Voor het verrichten van empirisch onderzoek ten behoeve van ons rechtssysteem moet een onderzoeks- en analysekader worden bepaald dat de resultaten transposeerbaar maakt naar het staande juridisch kader en juridisch-normatieve argumenten. Eenvoudig vertrekken vanuit mensen van vlees en bloed zoals Groenhuijsen mij voorhoudt is er dan ook niet bij en biedt zeker niet de evenwichtigheid die hij zelf voor een optimale verhouding van een zowel wetenschappelijk als maatschappelijk zinvolle beschouwing over de plaats van genoegdoening in het strafrecht naar voren brengt. Een wetenschappelijke bestudering van genoegdoening op basis van zorgvuldige begripsanalyse en normatieve oordeelsvorming is dan ook op zijn plaats.

Ten tweede is er bij mij geen sprake van het verwarren van een begrip met de realiteit waarnaar het wordt geacht te verwijzen, zoals Groenhuijsen suggereert. De harde realiteit waarnaar ik verwijs wordt gevormd door de mijns inziens onmisbare (en in de termen van Foqué onophefbare) dwingende symbolische orde van het recht en in het bijzonder door de domeinspecifieke rol van het strafrecht als normatieve

hoeksteen van onze samenleving. Dankzij die symbolische orde kunnen mensen van vlees en bloed zich als rechtgenoten ten opzichte van elkaar verhouden, waardoor intersubjectieve verhoudingen pas zinvol kunnen zijn. Wil genoegdoening binnen het strafrecht verder tot ontwikkeling worden gebracht, dan zal de harde realiteit van die symbolische orde niet alleen de bestaansmogelijkheid, maar ook de voorwaarden voor de genoegdoeningsrelatie moeten bieden en bepalen. Het zojuist gestelde betekent niet dat ik betoog dat empirisch onderzoek rondom de intersubjectieve morele genoegdoening niet nodig is. Integendeel. Mijn begripsmatige en juridische analyse maakt juist zichtbaar dat er ruimte is voor zinvol empirisch onderzoek ten behoeve van de optimalisering van genoegdoening in de intersubjectieve morele betekenis. Maar wellicht nog belangrijker is dat met mijn begripsmatige en juridische benaderingswijze de kaders zijn zichtbaar geworden die ten behoeve van empirisch onderzoek naar genoegdoening kunnen worden meegegeven.

Zo kan ik me bijvoorbeeld goed vinden in de gedachte – zoals naar voren gebracht door Peters en door Franken – dat de aard en de ernst van het misdrijf relevant zijn voor zowel de behoefte van het slachtoffer als de te kiezen oplossingen. Het feit dat uit Peters betoog blijkt dat morele genoegdoening ook van belang is en kansen heeft bij ernstige misdrijven, terwijl Franken dat juist voor die gevallen betwijfelt, geeft reeds aanleiding tot specifiek empirisch onderzoek op dat thema. Optimalisering van genoegdoening aan slachtoffers in de lijn van de door mij voorgestelde oplossingsrichtingen zal zelfs sterk gebaat kunnen zijn bij nader empirisch onderzoek naar bijvoorbeeld de rol van gezag van en vertrouwen in rechter en openbaar ministerie.

De spagaat en de 'oplossingsrichtingen'

Niet alleen mijn uitgangspunten worden door de referenten aan de orde gesteld, maar ook de methode van analyseren en de oplossingsrichtingen komen ter sprake. Ik maak dan ook dankbaar gebruik van de mogelijkheid die hiermee openligt om enkele aspecten van mijn preadvies nader toe te lichten en enkele consequenties samen met u te doordenken.

Zoals gezegd kom ik bij de analyse van het begrip genoegdoening uit op een intersubjectieve morele verplichting van de veroorzaker van onrecht ten opzichte van het slachtoffer. Deze verplichting is dus niet een verplichting waar het recht zomaar op kan worden aangesproken. Aan de andere kant is de functie van het recht juist gelegen in het bemiddelen in relaties waarin de maatschappelijke structuren of voorwaarden ontbreken om zelf nog tot oplossing van problemen en con-

flicten te kunnen komen. Het recht bevindt zich dus ten aanzien van genoegdoeningsrelaties in een spagaat. Die spagaat tracht ik te ontleiden en vervolgens zie ik hoe het strafproces daar anders, beter of meer zou moeten doen. Collega Loth brengt in dat verband een tweeledige remedie naar voren, te weten een herinterpretatie van de begrippen en een verrijking van de publieke rationaliteit door de strafrechter. Ik had niet fraaier kunnen samenvatten in welke richtingen ik de 'oplossing' voor de spagaat zou willen ontwikkelen en waarvoor ik de theoretische basis in het preadvies heb trachten te ontwikkelen. Een korte aanvullende toelichting over mijn 'oplossingsrichtingen', bezien in het licht van de oppositie, is hier schat ik wel op zijn plaats.

Aan de ene kant mag de taak tot rechtshandhaving niet te beperkt worden opgevat. De rechtsstaat en de relaties daarbinnen zullen altijd moeten worden geactualiseerd en er hoeft daarbinnen niet slechts sprake te zijn van een eendimensionale verhouding van een vervolgende overheid ten opzichte van een dader. Zowel het OM als de strafrechter hebben aanknopingspunten om de rol van het slachtoffer in het stelsel van rechtsbetrekkingen verder te conceptualiseren. Daarmee sluit ik me uitdrukkelijk aan bij het door collegae Foqué, Loth en Peters betoogde. Aan de andere kant is een verkleining van de afstand tussen het OM, de rechter en het slachtoffer van belang. De verticale verhouding tussen OM, de rechter en de verdachte brengt mee dat de wederkerigheidsverhouding tussen overheid en slachtoffer, overheid en samenleving, alsmede tussen dader en slachtoffer zeer kwetsbaar is. De wederkerigheidsrelatie die nodig is voor genoegdoening kan dan door die overheid niet eenvoudig voldoende plaatsvervangend worden vervuld. Daarvoor is in ieder geval vereist dat die vervolgende en de rechtspreekende macht voldoende gezag hebben of vertrouwen bezitten van de burger. De relatie tussen OM, de rechter en het slachtoffer kan (krachtiger) worden bemiddeld door in de procedure en het vonnis ook een meer directe relatie met het slachtoffer te bevorderen. Dat kan door in de wijze van spreken, oordelen en motiveren het gevoel van het slachtoffer daadwerkelijk te benoemen en een plaats te geven. Ik ben daarbij niet zo optimistisch als Franken veronderstelt. Mijn betoog gaat niet uit van de gedachte dat de verdachte tijdens de terechtzitting precies het juiste signaal aan het slachtoffer zou kunnen of moeten geven. Maar het openbaar herkennen en erkennen van de behoefte aan genoegdoening door de rechter en het OM verkleint reeds de afstand tussen alle betrokkenen, daaronder begrepen die tussen dader en slachtoffer, maar ook die van rechter, OM en dader ten opzichte van de samenleving als geheel. Daarmee schaar ik me achter de sprekers Loth, Peters en Franken, die dit aspect ook essentieel achten.

Eerste zorg is dus gezag en vertrouwen. Maar precies dat gezag staat in de strafrechtspleging soms stevig ter discussie. Opponent Franken legt wat dat betreft denk ik terecht de vinger op een zere plek: publieke onvrede rondom het slachtoffer is er – zo stelt hij – wanneer gekoesterde verwachtingen over het overheidsoptreden niet uitkomen. Niet alleen het slachtoffer heeft immers behoefte aan een vorm van genoegdoening. Ook de samenleving vraagt daarom. De vraag rijst of dat een roep is om genoegdoening in de door mij bedoelde zin. Is de relatie tussen dader en samenleving er een die kan worden geduid als een intersubjectieve morele wederkerigheidsrelatie en dus als een genoegdoeningsrelatie?

De schending van de normen – zowel juridisch als maatschappelijk – kan natuurlijk gelden als onrecht. Voor genoegdoening is essentieel dat de dader de verhouding met het slachtoffer herstelt. Als we de samenleving als geheel als slachtoffer beschouwen – namelijk wegens aantasting van de gemeenschappelijke normen – kan worden gesteld dat de dader de relatie met de gemeenschap moet herstellen. Precies daarom is in onze samenleving het strafrecht als publiekrecht ingezet. Het strafrecht is erop gericht de dader door het aanvaarden en ondergaan van de bestraffing weer als lid van de samenleving te kunnen opnemen. Maar omdat het initiatief daarbij niet uitgaat van de dader, maar van de samenleving, moet men wellicht eerder spreken van wraak en vergelding die door het juridisch systeem zijn teruggebracht tot rationeel en proportioneel handelen, dan van genoegdoening. Onder de voorwaarde dat het OM en de rechter groot gezag hebben en erkenning genieten kan er sprake zijn van een zekere wederkerigheid – en daarmee van een gesublimeerde vorm van genoegdoening.

De autonome functie van het strafrecht en het belang van complementariteit

De zojuist – enigszins terzijde – aangeduide functie van het strafproces als een instrument tot herstel van de relatie tussen dader en samenleving is geen onbelangrijke functie. Deze vormt immers een autonoom essentieel element in onze democratische rechtsstaat, waarin een bemiddelde en gereguleerde vorm van wraak en vergelding zijn plaats heeft gekregen. Het vormt in de termen van Fouqué een belangrijk element van het domeinspecifieke karakter van het strafrecht en de onophefbare specificiteit van het recht op straffen door de overheid. Hij noemt deze rol onophefbaar in verband met het herstel van de geschonden norm, zonder welke de terugkeer van de dader in de gemeenschappelijke symbolische orde en zonder welke horizontale – op herstel gerichte – communicatie tussen dader en slachtoffer gedoemd is om

betekenisloos en illusorisch te blijven. Dat ik me daarin volledig kan vinden moge blijken uit het feit dat ik ervoor kies om geen enkele afbreuk te doen aan de waarden en belangen waar ons huidige strafrecht wél voor staat en die het wél kan realiseren. De symbolische orde van het recht biedt een instantie die kan 'bemiddelen' tussen 'vreemden' en de kritische potentie daarvan kan in een rechtsstaat niet worden weggedacht. Foqué's oproep om dat nogmaals te bevestigen kan ik wellicht het best beantwoorden met een belofte tot onverminderde inspanning voor een krachtig en rechtstatelijk strafrecht. De onderkenning en erkenning dat genoegdoening binnen dat strafrecht niet maximaal tot zijn recht kan komen betekent vervolgens niet dat genoegdoening niet optimaal moet worden bevorderd. Juist daarom is het zo belangrijk dat naast de autonome functie van het strafrecht de autonome functie van herstelbemiddeling en herstelrecht verder wordt ontwikkeld. De beide functies zijn complementair en die complementariteit verdient versteviging, bevestiging, afstemming en een goede inbedding. Ik ben het op dit punt uitdrukkelijk eens met Peters en met Foqué waar zij op het belang van de complementariteit van beide 'stelsels' wijzen.

Tot slot

Beantwoording binnen het korte bestek van deze vergadering zal nimmer volledig bevredigend kunnen zijn. Maar u kunt gerust zijn. Het besef en de erkenning dat genoegdoening duidt op een notie die raakt aan zowel het strafrecht als aan vormen van restorative justice en waarvan de complementariteit nadere invulling verdient brengt een opdracht mee voor de toekomst.

Introductie door prof. mr. C.E. du Perron, preadviseur

Mijnheer de voorzitter, dames en heren,

Voordat de interveniënten en referenten het woord krijgen, wil ik, in afwijking van hetgeen op deze vergaderingen gebruikelijk is, enkele opmerkingen maken.

In de eerste plaats ben ik excuses verschuldigd aan Albert Verheij. Zijn opvattingen over het onderwerp van hedenmiddag heb ik in mijn preadvies in het vuur van mijn betoog wat al te polemisch weergegeven. In mijn recensie van zijn proefschrift in RM Themis (2003, p. 152-156) heb ik die opvattingen gelukkig meer recht kunnen doen. Wie wil